

порозуміння з поляками, але дуже песимістично розглядав можливості такого порозуміння через силову політику польського уряду в Лондоні.

Його рецепт був дуже простий: "Ми можемо досягнути згоди на мирне існування з Польщею тільки тоді, якщо ми маємо стільки ж сили, як і Польща. Тільки тоді вони респектуватимуть наше право на існування і тільки тоді вони шануватимуть договори, які закрючують з нами. Поляки можуть бути примушені стати лояльними партнерами тільки силою і то очевидно" [Цит. за: Потічний П. Політична думка українського підпілля 1943-1951 // Зустрічі.- 1991.- №2.- С. 140].

Отже, за таких умов порозуміння між двома народами не було досягнуто. Кожна з сторін намагалася розв'язати проблему за допомогою сили. Та Церква робила все можливе, аби злагодити цей споконвічний конфлікт двох слов'янських народів.

*К.Недзельський** (м. Херсон)

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ІВАНА ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА)

Відомо, що Іван Огієнко в своїх численних наукових та богословських працях значну увагу приділяв проблемам розвитку культури, з'ясуванню її значення в житті суспільства. Проте глибоких теоретичних розробок, присвячених культурологічній проблематиці, він не залишив. Це не означає зовсім, що його не цікавила теорія культури як галузь знань, що займається науково-філософським аналізом феномену культури. Однак немає підстав твердити, що він намагався виходити на рівень осмислення універсальних законів розвитку світової культури, як це робили його сучасники та попередники – М.Я.Данилевський, К.Леонт'єв, М.Бердяєв, О.Шпенглер, А.Тойнбі та інші. Немає також підстав довести, що І.Огієнко безпосередньо звертався до праць цих та інших відомих філософів, істориків й соціологів культури, хоч цілком ймовірним є його знайомство з їхніми ідеями опосередковано. Але, незважаючи на це, видається доцільним перевести міркування І.Огієнка про культуру в площину культурологічного понятійного аналізу. І не тільки тому, що це впливає із змісту науково-релігійної спадщини нашого вченого, але й з огляду на те, що, за винятком хіба що прикладу М.Хвильового (та й то дуже сумнівного з точки зору науковості його

* Недзельський К. – старший викладач Херсонського державного педагогічного університету.

культурологічної концепції), українська культурологія ще й досі не має визначних філософів культури, при явному одночасному домінуванні істориків культури. Останній момент надає особливого сенсу спробі "пропустити" погляди І.Огієнка крізь проблемне сито сучасної культурології і збагнути, якою мірою вони відповідають ключовим тенденціям її розвитку.

Будь-який теоретик культури починає свій рух в проблемне поле культурології з намагання дати адекватне його задумам визначення культури. Визначення, яке ми знаходимо в І.Огієнка, занадто широке: "Звичайно слово *cultura* визначає плекання чого-небудь. Може бути культура якогось дерева, скотини, поля, квітки й т.п. Може бути так само й культура людини, чи й усього народу, - це звичайний стан їх життя". Виділяючи в культурі як комплексному цілому три її складових рівні - духовний, соціальний та матеріальний, вчений значно більше уваги приділяє культурі духовній, зводячи, власне, до неї культуру соціальну і протиставляючи її матеріальній культурі. Хоча й за матеріальною культурою, так само як і за духовною можна судити про зрілість та міць народу, але про те, що не матеріальна культура породжує духовну, а навпаки - духовна культура породжує матеріальну. І.Огієнко висловлюється чітко й однозначно, скажімо в своїй проповіді "Творімо українську культуру всіма силами нації!". Матеріальні здобутки народу це те, що відразу кидається у вічі, ось чому всі народи сучасності насамперед дбають про розвиток своєї матеріальної культури, як нібито найпершого джерела їх щастя. Але в кожній культурі важливіша та її частина, яка зростає дуже поволі, непомітно, але це - культура духовна. Саме в духовній культурі слід віднаходити інтелектуальний стан народу і розвиток розуму всього народу: його науки, віри, переконань, звичаїв, етики тощо. Духовна культура виступає основою творення національно свідомої еліти й витворює з людини найдосконалішу одиницю. Народ, що розвиває справжню духовну культуру, неодмінно стане народом міцним і могутнім, адже його матеріальна культура буде "допасовувати" духовній культурі. Те, що духовна культура сильніша за матеріальну, неодноразово доводила й історія, яка знає багато прикладів, коли фізично сильніший народ перемагав народ з вищою духовною культурою, але панувати над ним не міг.

На думку І.Огієнка нещастя сучасної європейської культури полягає в тому, що розвиток її матеріальної культури не лише не йде в ногу з розвитком духовної культури, а значно випереджає її. І корінь зла слід шукати в самій людині, яка, отримавши надзвичайно небезпечну зброю, не набула відповідної духовності.

Логіка міркувань І.Огієнка щодо розмежування понять матеріальної та духовної культури певною мірою пояснює те, що він майже не використовує поняття "цивілізація", адже в класичному, усталеному розумінні культуру визначають насамперед чинники духовної діяльності людини і суспільства, а цивілізації - науково-технічної, наближеної більше до матеріальної культури.

І.Огієнко не намагається знайти якийсь загальний принцип систематизації елементів, що входять в його розумінні в культуру і подає в різних працях лише їх незакінчений перелік: література, наука, мистецтво, віра, переконання, звичаї, етика та ін. Втім, можна засвідчити, що цей принцип присутній імпліцитно в його працях як релігійна віра. Висвітлення ним будь-якої із перерахованих сфер культури завжди набуває яскравого релігійного забарвлення, тому що без релігійної віри людина "неповновартісна".

Питання про витоки, праоснову культури є ще однією важливою проблемою (теорії філософії) культури. Висвітлюючи Огієнкове бачення цієї проблеми, варто нагадати, що в його постаті одночасно співіснували вчений і релігійний діяч. Як вчений-історик, І.Огієнко вважає, що історія розвитку духовної культури кожного народу розпочинається, власне, з історії самого народу, але про неписемні доісторичні часи, на жаль ми багато знати не можемо. Наукове дослідження культури починається з часу появи писемних пам'яток. Для І.Огієнка, як людини глибоко віруючої, справжнім й істинним джерелом культури може бути лише Бог, а відтак і Святе Письмо. Оскільки Бог створив природу, то сама природа є невичерпним джерелом культури.

Бог створив природу і людину, а людина, маючи в собі божественне начало, є творцем культури - найпершої основи кожного народу. Творити культуру може лише та людина, яка містить в собі дух, зміцнений вірою в Бога, адже "Людина без віри - істота неповна..." і "людина без Бога - бездушна та мертва...". Найбільш віддані Богові і сумлінно служать йому служителі церкви, духовенство, тому церква розглядається як проміжна ланка між Богом і людиною.

Саме тому Огієнко першорядного значення в процесі творення й примноження національної культури надає церкві. Залишаючись від початку своєї творчої діяльності й до самого її кінця ревним апологетом української культури, І.Огієнко переважно посилається на приклади, що лежать в площині конкретної української культури і релігії, однак ці приклади дуже часто мають відношення до загальнолюдських законів розвитку культури.

В своїй праці "Ідеологія Української Церкви" вчений відзначає: "Єдиним і майже безконкурентним творцем української культури аж до

кінця XVIII-го віку була Українська Церква та українське духовенство, які створили своєму народові літературу, науку, школу, друкарство, музику, малярство, світську інтелігенцію й т. ін., а також створили йому добрі людські умовини соціального життя" [Ларіон, митрополит. Ідеологія Української Церкви // Ларіон, митрополит. Українська Церква і наша культура.- Вінніпег, 1991.- С. 61]. Те, що саме релігію І.Огієнко вважає найважливішим джерелом національної культури, засвідчує і той факт, що, на відміну від деяких популярних визначень культури, в Огієнківському її тлумаченні релігія не розглядається як "рядовий" її елемент. Релігія в світогляді І.Огієнка стоїть над культурою як причина над наслідком. Зрозуміло, що причиною всіх причин у нього виступає Бог, яким вже були створені першопочатки людського суспільного буття.

Велике зацікавлення викликає в І.Огієнка аналіз співвідношення в системі "індивід-колектив", "людина -народ". Саме ця проблема часто стає стрижнем його міркувань про націє-і-культуротворення. За точку відліку в цих процесах він обирає не людську спільноту як загальне, а окрему її частку - індивіда, як яскраву, неповторну індивідуальність. Найвищу соціальну цінність має не інертний колектив, а той індивід, "що лине духом аж до Бога...".

Поставивши за головну мету свого життя служіння своєму народові як цілому, І.Огієнко у своїй творчості передусім звертає увагу на тих, кого можна назвати "справжнім українцем". Критерієм для поділу українців на "справжніх" і "несправжніх" у вченого виступає відданість православній вірі, а відтак - своєму народові і його культурі. "Несправжні" українці становлять для нього інтерес лише тією мірою, якою вони приховують в собі потенціал перетворитися у "справжніх" українців. І цей потенціал знову ж таки - в здатності стати на шлях істинної віри своїх православних предків. До поняття "народ" вчений підходить з позицій номіналізму, тобто як до абстрактного поняття, яке наповнюється соціально-культурним змістом через конкретних індивідів. На народ як на творця культурних цінностей І.Огієнко дивиться через призму конкретної людини, а не навпаки. З такої точки зору не народ повинен давати відповідь на питання, яку якість життя має та чи інша людина як представник цього народу, а людина - кожний індивід - мусить щоденно звітувати перед собою, відповідаючи на питання, який її особистий внесок у процвітання свого народу.

Подвижницьке життя І.Огієнка - віддане служіння своєму народові під гаслом "Служити народові - то служити Богу" показує, що він саме так і чинив. В цих міркуваннях І.Огієнко стоїть цілком на основі загальнолюдських моральних цінностей, адже його погляди відповідають ідеям західноєвропейських філософів та істориків культури, зокрема

А.Тойнбі, який вважав, що справжнім творцем культури є "творча меншість", або Х.Ортеги-і-Гасета, який в руслі призабутої конфуціанської дихотомії "благородний муж - ница людина" доводив, що різниця між обраною людиною і представником юрби полягає насамперед в тому, що перший завжди вибагливий насамперед до себе, а другий - до інших.

Для І.Огієнка "творча меншість" - служителі церкви, видатні політичні діячі, беззастережно віддані науці і мистецтву представники творчої інтелігенції, тобто всі ті, кого можна віднести до категорії духовної еліти суспільства. Глибоко розуміючи роль цих людей в творенні національної культури, І.Огієнко ставить перед собою завдання створити сучасну українську агіографію і патрологію, як окрему самостійну науку, метою якої було б дослідження церковної та культурної діяльності українських святих. Так з під його пера з'явилися глибоко обґрунтовані життєписи видатних українців, серед яких "Преподобна Анна Всеволодівна", "Преподобний Іов Почаївський", "Паїсій Величковський", "Святий Димитрій Туптало", "Митрополит-мученик Арсеній Мацієвич", "Князь Костянтин Острозький". На думку дослідника, "Українська Агіологія, цебто наука про українських Святих та про їхню працю, має велике й основне значення в історії Української духової культури, бо кожен з Святих ревно й самовіддано реально працював для християнізації народу, цебто для розвою української духової культури" [Українська Патрологія. - С. 13].

Пильна увага до творців української культури, щире і шанобливе ставлення до них, пронизує червоною ниткою всю творчість І.Огієнка.

Ще однією важливою культурологічною проблемою є відношення до методології дослідження світового історико-культурного процесу, згідно з якою відбувається сепарація вчених на тих, хто стоїть на позиції еволюційного (однолінійного) руху історії і тих, хто підтримує багатоваріантну (полілінійну) точку зору. Еволюціоністська парадигма культури, одним із засновників якої був Спенсер, виходить з ідеалу єдності людського роду й одноманітності розвитку різних культур як сходження від більш простих її форм до більш ускладнених. Натомість існує й парадигма культурного плюралізму, яку пов'язують з ім'ям Гердера і яка вважає різні культури рівноцінними, відносно незалежними і здатними до саморозвитку й самозахисту соціальними організаціями утвореннями. В такому розумінні саме культура, що відображається в мові, мистецтві, науці, релігії, сімейних стосунках, визначає унікальну своєрідність і неповторність кожного суспільства.

Те, що І.Огієнко стоїть на методологічній базі плюралістичного принципу розуміння розвитку світової культури - це однозначно. І ця методологічна рефлексія не є чимось штучно обраним, а природно

витворюється на підставі усвідомлення важливого значення релігії в житті суспільства й історії людства. Послідовне дотримання еволюціоністського підходу неминуче призводить до сцієнтизму і технократизму - культу науки й техніки при одночасному уявленні про релігію, як про заважаючий прогресу суспільства пережиток. Якщо І.Огієнко й виводить релігію за межі культури, то робить це не тому, що заперечує її, а навпаки, як про це вже йшлося, ставить її "над культурою". Іншими словами, будши присутньою в кожному елементі світської культури, саме релігія й спричиняє витворення специфічної конфігурації елементів кожної національної культури.

Маючи на увазі погляд І.Огієнка, Здається навіть недоцільним ранжувати елементи культури, особливо такі як наука, мистецтво, мова. Всі вони в його концепції культури "надзвичайно важливі". На перший погляд наділення надзвичайною значимістю для розвитку культури цих її складових може видатись відсутністю певної методології у її дослідженні, але лише з еволюціоністської точки зору. Насправді ж І.Огієнко чітко дотримується плюралістичного погляду на історію і цей погляд значною мірою було сформовано під час його студіювання філологічної науки під керівництвом В.Перетца. Те що український вчений застосовує лінгвістичні методи до вивчення історико-культурних процесів, цілком узгоджується з тенденціями вироблення методологічної бази культурології у XX столітті.

Самобутність, культурна неповторність будь-якого суспільства, за Огієнком, визначаються його релігійними уподобаннями. Сила культури, її міць, здатність забезпечувати матеріальний добробут суспільства залежать не просто від віри, а від "чистоти" віри. "Чистота" віри - в Святому Письмі, в догматах Церкви. Залишаючись протягом всього свого свідомого життя апологетом православної ортодоксії, І.Огієнко не визнає за католицизмом здатність витворювати самобутні національні культури. Польща саме тоді втратила свій власний шлях історичного розвитку, зауважує він, коли змушена була під тиском Німеччини прийняти католицизм. Тому колонізація, католизація України, на його думку, автоматично призвела б до втрати самобутності української культури. Звідси й ставлення Огієнка до Берестейської унії 1596 року: "Веде нас унія в могилу!".

Не змінює релігійних переконань Огієнка й пряме його знайомство з матеріально процвітаючим Заходом. Веберівська ідея про те, що причина політичного й економічного піднесення західноєвропейської культури в протестантській підприємницькій етиці змусила багатьох українських істориків поглянути на православну віру, як на нижчу, порівняно з католицизмом і протестантизмом. Та І.Огієнко

залишився осторонь подібних "прозрінь" і наполегливо твердить, спираючись на Святе Письмо, що православна віра - це істинна віра, а католицизм – "аберація" християнської віри. Разом з тим, він визнає, що нинішній стан української культури нижчий відносно західноєвропейської культури, але причину цього вчений вбачає не в тому, що українська віра гірша, а в тому, що з огляду на несприятливі історичні умови, український народ почав втрачати зв'язок з істинною православною вірою своїх предків. Тому Українська Православна церква потребує оновлення.

В Огієнковому розумінні оновлення Української Православної церкви не є її модернізація чи реформація, як це, скажімо, було в історії іудаїзму, а "ортодоксалізація ортодоксії" чи "православізація православ'я" (а то й "візантізація" його). Повернутися назад, до витоків, до традиції, очиститися від намулу періоду московсько-самодержавницького підпорядкування Української церкви, - таке історичне завдання ставить І.Огієнко перед Українською Православною церквою. Неправильним, на його погляд, було б називати цей процес "українізацією", тому що нелогічно "українізувати українське". Дотримуючись історичної правди слід розуміти це як "дерусифікацію" Української церкви. Українська церква до свого поневолення Російською церквою в 1686 році, доводить І.Огієнко, була найсильнішою серед інших православних церков, тому "завдання нашого часу - повно відродити стару Православну Українську церкву зо всіма її величними й благочестивими рисами та її високою ідеологією" [Ларіон, митрополит. Ідеологія Української Церкви.- С. 114].

І.Огієнко застерігає від того, щоб прихильники православної віри не стали мимоволі адептами католицької версії тлумачення поняття "візантизм", адже католики навмисно підкреслюють темні сторони візантійського державного й приватного життя і з ідейно-політичних міркувань не бажають показувати все те краще, що пов'язане з величною культурою Візантії. У "візантизмі" слід вбачати праджерело, основу української культури й православної віри. Справжньою трагедією для української та й всієї світової культури було зруйнування Константинополя мусульманами у 1453 році, чому значною мірою сприяла політика відступницького Риму. Проте, незважаючи на те, що Візантія впала, Україна має орієнтуватися на її невмирущий дух й відкинути претензії Москви на захист православної віри як "третього Риму". Культура Візантії була і повинна залишатися "матір'ю" української культури. Тому важкого удару було їй завдано у 1686 році, коли Українська Православна церква увійшла під юрисдикцію Московського патріархату. Занепад Українського православ'я, його русифікація, в свою чергу, негативно позначилося на розвиткові

української культури. Московська церква не може керувати життєдіяльністю Української церкви, тому що вона є церквою "дочірньою" щодо Української церкви. Згідно з такою логікою Київ неминуче набував статусу "четвертого Риму": "...на наших очах упав і допадає і Рим третій, Росія. І на горизонті вже мріє Рим четвертий, свіжий та молодий, величний та сильний, правдивий новий Єрусалим Православія, - Святий Київ над Дніпром..." [Ларіон, митрополит. Візантійська культура й Україна // Віра й культура.- 1954.- №3.- С. 11]. І це не обмовка під впливом тимчасових емоцій.

Теми Києва як "четвертого Риму" - "другого Єрусалима" піднята І.Огієнком в історичній драмі "Розп'ятий Мазепа", у якій він від імені Мазепи проголошує: "Й зберуться в Київ всі слов'яни, і їм усім він стане як мати..."

І.Огієнко не виявляє такого принципово негативного ставлення до Російської православної церкви, як до католицької, яка становить наріжний камінь західноєвропейської цивілізації. Рішуче й безапеляційно у взаємній історії України та Росії він засуджує лише реформи Петра I та воєнничий атеїзм більшовицької влади, в усьому ж іншому, якби там не було, Росія завжди вставала на захист православної віри, хоча й православ'я її не було канонічним. Виходячи з таких міркувань, Огієнко навіть рішення Богдана Хмельницького про союз з Москвою розцінює не якнайкраще, а як єдино правильне за умов інтенсивного ополчення й окатоличення українського народу. Русифікація української культури в очах українського дослідника не виглядає такою небезпечною, як її колонізація, бо ж Польща належить до зовсім іншого, католицького світу.

Важливе значення для становлення Огієнкового наукового світогляду мала задумана ним ще на початку творчої біографії і з блиском виконана впродовж кількох десятиліть титанічна робота з перекладу Біблії з оригіналу українською мовою. Виключно великого значення надавав вчений націєтворчій та культуротворчій функціям мови. На його думку, народ, його культура існують доти, поки існує мова цього народу. Отже, мова забезпечує й так звану буферність культури, тобто здатність чинити опір агресивному тискові й негативним впливам з боку інших культур. Мова для Огієнка - форма суспільного, культурного і національного життя, а також "душа" кожної нації. В мові відбивається дух народу, ступінь розвинутої його культури. Для формування самосвідомості народу й самоідентифікації його як окремої етнічної єдності винятково велике значення має вироблення добре розвинутої літературної мови.

У процесі конституювання культурології в окрему суспільну науку в її рамках створювались різні концепції, моделі і уявлення про

найбільш загальні закони розвитку світової історії та культури. Деякі з них, як скажімо, концепції О.Шпенглера, А.Тойнбі, П.Сорокіна та інших, стали класикою світової культурологічної думки, неперевершеним зразком того, як слід розуміти динаміку історико-культурних процесів. З деякими з цих концепцій в найважливіших позиціях культурологічні ідеї І.Огієнка мають високу ступінь кореляції. Це засвідчує непересічне значення його як вченого-культуролога. Під кореляцією в даному випадку будемо розуміти такі наслідки порівняльного аналізу поглядів нашого вченого з деякими широко відомими культурологічними концепціями, які містять в собі цінну наукову інформацію в площині наших міркувань. Іншими словами, такий порівняльний аналіз має чіткіше визначити конфігурацію культурологічної концепції самого І.Огієнка, оскільки вона міститься в його працях лише імпліцитно.

На нашу думку, більш доречним було б порівняння культурологічної концепції І.Огієнка не з тими, хто дотримується погляду на історію як на повторення різними народами одноманітного сходження від нижчих до вищих її етапів, а з прихильниками плюралістичного підходу, які розглядають культуру кожного народу як самоцінне, самодостатнє й унікальне явище в історії людства. Самобутність же кожної національної культури, на думку останніх, зумовлюється притаманною релігією, яка, в свою чергу, розгортається на основі незбагненності й ірраціональної "душі" народу. Зрештою, плюралістичний принцип "психологізує" історію людства, в той час як спрощений еволюціонізм "матеріалізує" її.

Зовсім іншого характеру набуває порівняльний аналіз культурологічних ідей І.Огієнка та представників плюралістичного принципу. Яскравим прикладом може слугувати добре відома концепція англійського історика та соціолога культури А.Тойнбі. В поглядах обох вчених дуже багато спільних "точок дотику". Головне, що їх об'єднує, - це надання релігійному чиннику статусу надприродної сили, що містить в собі невичерпний потенціал гармонізації суспільного й особистого життя. Єднає їх і погляд на визначну роль "творчої меншості" в історико-культурному процесі, якщо, зрозуміло, розглядати цю проблему в найзагальніших, але й принципово важливих рисах. Виразно також простежується паралель в поглядах обох учених на взаємовідносини різних цивілізацій як відносно незалежних, самобутніх і окремих одиниць соціуму, й невидимі межі локалізації яких встановлюються неповторним "духом" кожного окремого народу.

І хоча в працях І.Огієнка менш виразно простежується ідея А.Тойнбі про "виклики-відповіді" як основну причину виникнення цивілізацій вищого рівня, але незаперечним свідченням її наявності є

сповнений історичного оптимізму погляд українського вченого на майбутнє українського народу, який має досягти успіху не "завдяки" сприятливим історичним умовам, а всупереч цьому: всупереч тому, що впала Візантія, а Україна залишилася без "матері" своєї православної релігії і культури; всупереч тому, що з 1686 року відбувається русифікація Української православної церкви і втрачається її канонічність як найперша основа витворення міцної і відпорної до чужорідних впливів культури; нарешті всупереч новій безбожній владі, яка нищить храми й переслідує віруючих людей. Незважаючи на те, що І.Огієнко не називає це "викликами" долі, як А.Тойнбі, але за своєю суттю ми маємо справу саме з явищем духовної боротьби народу, яке англійський історик охарактеризував по-народному: "Лихо розуму навчить". Огієнко вірить в те, що український народ здатний знайти адекватну відповідь на виклики долі (а це, за Тойнбі, і є рушієм переходу до культури більш високого рівня), а віру свою він підкріплює своєю власною працею спрямованою на витворення духовної еліти, яка буде здатною усвідомлювати історичні завдання і вести за собою український народ для їх виконання.

В своїх працях І.Огієнко не аналізує, так би мовити, "рівень важкості" ударів історії у співвідношенні з силою духу народу, на чію долю ці удари випали. Логіка його міркувань така: народ, який розбудовує свою духовність на істинній (православній) вірі здатний подолати на своєму шляху до суспільного щастя будь-які зовнішні й внутрішні перешкоди. Отже, справжня причина відсталості чи процвітання національної культури - в слабкості чи в силі віри народу, який її витворює. Людина активної життєвої позиції, за І.Огієнком, воліє не стільки відшукувати причини відсталості української культури, скільки знаходити практичні засоби її піднесення.

Намагання одночасно служити і Сходу й Заходу І.Огієнкові не притаманне жодною мірою, адже він завжди і послідовно виступав апологетом східнослов'янської православної віри. Також послідовно і непримиримо він звинувачував католиків у відході від догматів християнської віри, а високі досягнення західноєвропейської матеріальної цивілізації пояснював не вищістю західного варіанту християнської віри, а сприятливими соціально-політичними обставинами її історичного розвитку. Погляди І.Огієнка в зазначеному плані є надзвичайно актуальними для українського сьогодення, коли український політичний істеблішмент в переважній своїй більшості непохитно орієнтується на цінності західного світу. Захопившись матеріальними здобутками Заходу дуже легко втратити віковічні основи своєї духовності.